

Dr. NÉMEDI LAJOS főiskolai igazgató:

BESSENYEI GYÖRGY ÉS A NÉMET FELVILÁGOSODÁS

Bevezetés

A pozitívista irodalomtörténetírás nagy kedvét lelte abban, hogy a magyar írókat ért külföldi hatásokat kikutassa. Pintér Jenő például Csokonaival kapcsolatban néhány tucat költőt felsorolt, akik állítólag mind hatottak volna rá [1]. Az ilyen hatásvadászat legtöbbször csak külső felületi jelenségeknél akadt el, nem hatolt az összefüggések mélyébe. Tagadhatatlan viszont, hogy igen sok egyes összefüggésre, Európával való szellemi kapcsolatunk sok-sok szálára mutatott rá.

A felszabadulás után a nemzeti haladó hagyomány nem egy részét újra fel kellett tárni. Az irodalomtudománynak sok régi adósságot kellett és még kell is törleszteni. Éppen a külföldi irodalmakkal való kapcsolataink marxista szempontból történő megvilágítására maradt viszonylag kevés erő. Egyes írói monográfiák számításba sem igen vették az ilyen kapcsolatok, átvételek tényeit, vagy ha igen, rendkívül röviden végeztek velük. Ez nyilvánvalóan ellene van a marxista szemléletnek, mely a dolgokat és jelenségeket összefüggéseikben igyekszik megmutatni.

Az ún. hatás fogalmát is át kell „fogalmazni”. A pozitívista felfogás mechanikusan az átvétel tényére világított rá és nem elemezte az átvétel folyamatát, az átvételben megnyilvánuló aktivitást, éppen mert ezt nem aktivitásnak, hanem passzív folyamatnak tétélezte. Márpedig a szellemi folyamatok összefüggéseinek vizsgálatánál éppen az átvevő szerepe és aktivitása a lényeges. A szellemi életben mindenki vesz át másoktól, egyének és nemzetek egyaránt. Éppen ebben áll a szellemi élet folyamatossága. Beleszületünk sok mindenbe, készen kapunk sok mindent, a legtöbbet. A felvétel, a felvevő képesség, a receptivitás foka dönti el azután, hogy mennyire tudjuk szellemi örökségünket a mi létünk új viszonyainak alapján igazán a magunkévá tenni, továbbfejleszteni és így továbbörökíteni.

Was du ererbt von deinen Vätern hast,
Erwirb es um es zu besitzen.

(Goethe, Faust)

Európa népei közös hazában élnek. Létük mindenféle vonatkozásban összefonódik. Termékeik egyre jobban kicserélődnek, hadseregeik megütköznek, sokszor védik a magukét, pusztítják a más földjét. Ugyanígy íróik és költőik szava is túl hallatszik a szűk országhatárokon. Hiába raknak sorompókat a gondolatnak reakciós kormányok, a genius száll, mint a tavasz, országról országra. És nem az a hátrány vagy szegény, ha valaki átvesz más népek szellemi javaiból, hanem az, ha az illető ország gazdasági és társadalmi viszonyai nem engedik meg az átvételt, ha ezek miatt egy adott időpontban még képtelen más népek haladó gondolatainak továbbvitelére.

Hatott a Fanni hagyományaira Goethe Werthere, közvetlenül vagy közvetve? Bizonyára hatott. Ezt számosan kutatták a századforduló körül, mindig azzal az alig leplezett kárörömmel, hogy Kármánt egy-egy átvett mondatnál szellemi alacsonyrendűségen kapják rajta. Azt hiszem, éppen fordítva kell kérdezni: a magyar viszonyok elmaradottsága miatt mi nem hathatott Goethe Wertheréből nálunk? Mi az, amit belőle nem lehetett átültetni, mert készületlen volt a talaj? Milyen gondolatok nem keltettek utánrezgést, mert hiányzott, vagy mert más volt a társadalmi viszonyok akusztikája [2].

Bessenyeieék és Kazinczyék nemzedéke, amely szürkébb és siketebb évtizedek után a magyar társadalmi feszültségek növekedése révén újra képessé válik a modern Európa recepciójára, jól látja ennek a folyamatnak a lényegét, szükségszerűségét, és az átvételben nem talál semmi szégyellnivalót. „A múzsák járvány istenségek, s Bécs és Pest nem pirulhatunk, hogy hozzáink később jöttek. Piruljunk, ha örömmel nem fogadjuk.” [3].

* * *

A következőkben a fenti megfontolásokkal nyúlunk témánkhoz, és szeretnénk Bessenyei Györgynek a német felvilágosodáshoz fűződő kapcsolatait egyelőre vázlatosan megvizsgálni. Részleteiben Kazinczy óta folyik ez a kutatás. Újrafelvételre feljogosít az a tény, hogy marxista megvilágításban még nem vizsgáltatott meg a kérdés, hiszen hiányzott, sok tekintetben még ma is hiányzik, vagy hiányos a német felvilágosodás marxista értelmezése. Úgy hisszük, néhány vonatkozásban nem lesz haszontalan vizsgálódásunk az egész magyar felvilágosodás-kutatásra nézve sem.

Célunk nemcsak bizonyos közvetlen hatások vagy összefüggések kimutatása, hanem a német és a magyar felvilágosodás néhány jelenségének párhuzamos vizsgálata, párhuzamba állítása. Mindig tekintetbe véve természetesen a szellemi áramlatok mögött álló s azokat mozgató társadalmi erőket. Úgy gondoljuk, hogy e párhuzamos vizsgálat kölcsönösen plasztikusabb megvilágításba helyezi e valóban párhuzamosan folyó folyamatokat, jobban kitűnnek egyező, általános európai és igazán speciális jellemző vonásaik. Véleményem szerint csakis ezzel a módszerrel állapíthatjuk meg bizonyossággal, melyek a magyar felvilágosodás speciális vonásai.

A német felvilágosodás sajátos vonásai

Ez a rövid összefoglalás a teljesség igénye nélkül a rendelkezésre álló modern német forrásokra támaszkodik [4].

A felvilágosodás, mint a hatalomra törő polgárság ideológiája, európai mozgalom. Alapvonása mindenütt az antifeudális és az antiklerikális jelleg. A német felvilágosodás is része a nemzetközi osztálymozgalomnak és lényegileg az időben előbb fellépő és fejlettebb angol és francia felvilágosodás hatása alatt áll. Bizonyos nemzeti történelmi sajátosságok miatt azonban némileg más formában jelentkezik, mint Németország szerencsésebb európai szomszédainál.

Németországban a több száz külön kis állam léte olyan szétdarabolt-ságot eredményez, amely még a XVIII. században is akadályozza a gazdasági fejlődést, a belső nemzeti piac kialakulását. Lefékezi a gazdag és független polgárság létrejöttének folyamatát és megnehezíti igazán forradalmi értelmiség kialakulását. Polgárság és értelmiség gazdaságilag függenek a kis fejedelmi udvarok kényuraitól. Márpedig nehéz dolog a zsarnok kenyerét enni és ugyanakkor forradalmárnak lenni.

Különösen 1750 után mégis erőteljesebb fejlődésnek indulnak a termelőerők Németországban. A polgárság készülődik — legalább ideológiai síkon — a hatalomért való harcra. De ez a polgárság még gyenge és gyengesége tükröződik a német felvilágosodás félénkségében, a félig kimondott gondolatokban és követelésekben. Az ország elmaradottsága és széttagoltsága, a nemzeti egység hiánya nagyban akadályozzák a felvilágosodás mozgalmanak teljes kifejlődését, és olyan területekre szorítják a forradalmi tendenciákat, amelyek a társadalmi küzdelemmel csak közvetett kapcsolatban állanak: az ismeretelmélet, az esztétika, az irodalmi kritika és a biblia-kritika. Ennek a német felvilágosítók személyes anyagi függősége is az oka, hiszen valamennyien a fejedelmektől függő professzorok, könyvtárosok, udvari költők voltak, még Lessing, Goethe és Schiller is.

A XVIII. század mégis a német filozófia, zene és az irodalom nagy százada [5]. Bizonyos körülmények lehetővé tették a németeknek, hogy a nyugat-európai filozófia eredményein túljussanak. A német felvilágosodás később bontakozik ki, mint az angol vagy a francia. Ezért építhet ezekre és lehetővé válik számára a dialektikus gondolkodásra való áttérés, a továbblépés. Lessing, Kant, Herder és Goethe akkor lépnek fel, midőn Holbach *Système de la Nature*-jében (1770) elérte tetőpontját a mechanikus materializmus. Ők már a fejlődést is felismerik a természetben és a történelemben. Ez a vonal vezet tovább Hegel történelmi dialektikájához és forradalmi megfogalmazásban a marxizmushoz.

A német felvilágosodást nem tetőzi be forradalom, mint a franciát. Legnagyobb képviselői örömmel üdvözlik 1789-ben a párizsi eseményeket, de a jakobinus diktatúra szükségszerű rendszabályai visszarettentik a forradalomtól az egész német értelmiséget, kevés kivétellel. A német felvilágosodásra nem forradalom következik, hanem a német klasszika, Goethe és Schiller nemes humanizmusa, mely forradalom nélkül, nevelés útján akarja az embert a feudalizmus roskadozó épületéből kive-

zetni. Erre a gondolatra azért jut a német klasszika, mert látja, hogy Németországban az osztályviszonyok még nem teszik lehetővé a politikai forradalmat.

Mindezekből következik, hogy a német felvilágosodás legnagyobb teljesítményei szellemi, kulturális, népművelési területen keresendők. Ebben is tútesz nyugati szomszédain.

A német felvilágosodásnak a német nemzeti egységért kellett első-sorban is harcolni, hiszen a polgárság teljes győzelme csak egy demokratikus alapon létrehozott egységes nemzeti államban volt elképzelhető. Ez olyan feladat, mely az angol és a francia felvilágosítókat szükségképpen nem foglalkoztatta ebben a formában. A német polgárság legjobb képviselői és a haladó értelmiség látták, hogy ez a nemzeti egység politikailag egyelőre még elérhetetlen, annyi feudális nagyúri érdeket sért. A legnagyobb német államok — Poroszország és Ausztria — egyenesen véres háborúba keverednek a század közepe táján.

A nemzeti egységnek egyelőre tehát csak bizonyos előfeltételeit lehet megteremteni. Ezek közül a legfontosabb az egységes nemzeti kultúra. Ennek az alapja és hordozója pedig csak egy egységesen elismert német irodalmi nyelv lehet. A német felvilágosodás harcol tehát a nemzeti nyelv használatáért a tudományokban és az udvarokban, hiszen amott a latin, emitt a francia bitorolja a helyét. Thomasius, aki 1687-ben az akkori legjobb német egyetemen, Lipcsében, német nyelven mer előadást meghirdetni, merész újjítónak számít és még egy nemzedék múlva is kevés követőre talál.

A nemzeti nyelven lehet legjobban terjeszteni a hasznos ismereteket. A nemzeti nyelv lehet ebben az értelemben is egy általános és egységes nemzeti kultúra alapja. Ennek a kultúrpolitikai célnak a szolgálatában áll a század első fele legnagyobb hatású literátorának, a lipcsei Gottsched professzornak egész működése. Gottschedet Lessing kritikája óta divat volt szidni és lebecsülni. Nálunk Kazinczy is ezt a közvéleményt visszhangozza. A maga korában Gottsched becsületes nemzeti kulturális törekvései és szivós szervező és propagandamunkája rendkívül fontos volt és előkészítette a talajt a nagyobb tehetségek és a nagyobb fellendülés számára. Lessing magasabb szinten, minden megsemmisítő kritikája ellenére is ugyanezeket a nemzeti törekvéseket viszi tovább.

Melyek tehát a német felvilágosodás sajátos vonásai?

1. Egységes nemzeti művelődés létrehozására irányuló törekvés, melynek célja a nemzetté válás késlekedő folyamatának előkészítése.

2. Ennek érdekében harc a nemzeti nyelv jogaiért a latinnal és a franciával szemben és harc az egységes német irodalmi nyelvért, amikoris különösen a dél-német katolikus területek ellenállását kellett legyőzni.

3. A fentiekből következik, hogy az irodalom és a nyelvművelés szerepe megnő a nemzeti életben, és így felfokozódik az irodalom küldetéstudata.

A dolgok természetéből következik, hogy a magyar felvilágosodásnak is részben ugyanilyen speciális, a szerencsésebb nyugati fejlődéstől eltérő vonásai, feladatai vannak. A XVIII. századi Németország és Magyarország helyzete nem ugyanaz, de mégis hasonlít egymáshoz. Az ún. speciális nemzeti vonások tehát lényegileg azonosak, ha nem is teljesen. Különösen hasonló a magyarhoz az osztrák helyzet és itt a nemzeti kultúráért német ösztönzésre folytatott harc már csak egy évtizeddel előbb kezdődik el, mint nálunk.

Még egy lényeges körülmény hozza közelebb egymáshoz a német és a magyar felvilágosítók törekvéseit és problémáit, és ez az ún. felvilágosult abszolutizmus. Közép- és Kelet-Európában a társadalmi fejlődés és a felvilágosult eszmék terjedésének hatására nagyszabású kísérletek történnek a feudális rend megmentése érdekében bizonyos mérsékelt és felülről végrehajtott felvilágosodott reformok árán és útján. II. Frigyes, II. Katalin, II. József nevei jelzik ezeket a törekvéseket. A francia felvilágosodás eszméi az általuk kormányzott országokban nemcsak a polgári forradalmi gondolkodók harcát szolgálták, hanem a feudálabszolutizmus céljai érdekében is igyekezett ezeket felhasználni a nemesség egy műveltebb, politikailag iskolázott, okosabb része —, hogy megmentse a feudális rendet és elkerülhetővé tegye a forradalmat. Az említett fejedelmek úgy léptek fel, mint a felvilágosodás szóvivői és megvalósítói. Ennek a következménye szintén a felvilágosult eszmék forradalmiságának csökkenése. A felvilágosult abszolutizmus szóvivői mintegy kiveszik a forradalmi szelet a felvilágosodás vitorlájából.

Különösen közel hozza a német és a magyar felvilágosodást bizonyos területeken és törekvésekben az a tény, hogy a felvilágosult abszolutizmus legnagyobb, legtisztább szándékú képviselője, II. József német császár és magyar király egy személyben. Az ő működéséhez a német felvilágosodás legjobbjai is nagy reményeket fűznek, tőle reméli egy nagyszabású német akadémia megalapítását például Klopstock is. A magyar jozefinizmus problémájához tehát szintén könnyen találhatunk német párhuzamot anélkül, hogy a tényeken erőszakot követnénk el.

Ezek után lehetséges lesz a magyar felvilágosodás speciálisan nemzeti vonásainak pontosabb megfogalmazása, mint azt Waldapfel József teszi ismert monográfiájában [6]. Másrészt újabb vizsgálódások alapján jobban megmondhatjuk, milyen területeken hathatott a német felvilágosodás nálunk. Bessenyei György esetében tisztázni lehet a francia gondolathoz való viszonyát és német kapcsolatait. Előre is megmondhatjuk, hogy kultúrpolitikai téren nyilván nem a franciákhoz, vagy az angolokhoz, hanem a németekhez és különösen az osztrákokhoz áll közelebb. Tőlük tanulhatott inkább, náluk látott követendő példákat, vagy legalábbis céljainak megfelelő törekvéseket.

Lássuk azért előbb közelebbről Gottsched gondolkörét és osztrák tanítványainak működését.

Gottsched

(Német kultúrpolitikai törekvések a felvilágosodás jegyében)

A lipcsei irodalmi diktátor nem volt nagytehetségű író, még kevésbé nagy, ihletett költő [7]. De rendszeres elme volt és azt hozta, amire a német kulturális viszonyok között 1730 körül éppen a legnagyobb szükség volt: rendet, józanságot, ésszerűséget. Legszimpatikusabb vonása erős nemzeti érzése: a viszonylag elmaradt német kultúrát akarja emelni. Ezért állít kortársai elé példaképeket, az antik és a francia írókat, kiktől — véleménye szerint — még sokat tanulhatnak a németek. Később eleget szemére hányták ellenfelei és szerencsésebb, tehetségesebb utódai, hogy idegen minták jármába hajtotta a német irodalmat. Amit tett, csak azért tette, mert egyedül ezen az úton, és nem az elvadult német barokk-tradíciók folytatásával vélte emelhetőnek a német művelődést.

Gottsched munkássága számos területet érintett. Wolff filozófiáját tömör, közérthető összefoglalásban ő adja közre, *Weltweisheit* címen (1734). Megreformálja a német drámát és a színpadot. Ír szabályos német tragédiákat, többek között egy *Agis* címűt is. Ad összefoglaló német nyelvtant és műelméletet. Sokat fordít.

Legfőbb céljának mégis és mindezzel a német nemzeti kultúra szintjének általános emelését tartotta. A legnagyobb mint kultúrpolitikus volt. Ennek a célnak a szolgálatában álltak nyelvművelő törekvései és főként az angol morális hetilapok mintájára kiadott folyóiratai.

A fiatal lipcsei professzor fellépése a német irodalom újkori történetének mélypontjára esik. A 30 éves háború sebeit még nem heverte ki az ország. A nemzeti egységnek a Nyugat számára természetes előnyeitől meg volt fosztva. Mindez erősen befolyásolta a kulturális életet. A kis udvarok Versailles utánozzák, terjed a francia nyelv divatja. A tudósok latinul írnak, és inkább elzárják, mintsem terjesztik a tudást. Az irodalomban a barokk költőiskolák után az udvari költők silány gárdája lép fel. Nincs tehetséges ember, aki a német névnek becsületet szerezne az irodalomban. Leibniz kivételes nagysága eléri, hogy Berlinben tudományos akadémia jöjjön létre, de a porosz király az akadémia gyéren folyó jövedelméből hamarosan udvari bolondjait fizeti. Leibniz maga keveset ír németül, publikálni szinte semmit sem publikál népe nyelvén. A tervei alapján létrejött akadémia is hamarosan franciául jelenteti meg kiadványait, lévén elnökei is mindig franciák. Az idegenimádat és a nemzeti kultúra lebecsülése annál akadálytalanabban terjednek, hiszen a jelentős német kulturális múlt ekkorra nagyrészt feledésbe merült.

Az egységes német irodalmi nyelv is veszélyeztetettebb helyzetben volt 1718-ban, mint 1618-ban. Maga Leibniz egyenesen annak az aggodalmának adott kifejezést, hogy a német nyelv elvész, mint egykor az angolszász [8]. 1730 és 1740 között még mindig nőtt a németországi könyvkiadásban a francia nyelvű könyvek száma. A század második harmadában egy új idegenszóáradat lepi el az országot: angol és francia szavak jelennek meg a német köznyelvben és irodalmi nyelvben.

Nagy veszedelem volt a német szellemi élet egysége számára, hogy a kelet-középnémet irodalmi nyelv ellen más vidékeken közömbösség, sőt nyílt ellenséges magatartás nyilvánult meg. A katolikus délnémet vidékek Luther nyelvét, valamiféle eretnek nyelvet láttak benne és sokáig mereven elutasították.

A nemzeti egység hiánya miatt sokakból hiányzott a jogos nemzeti büszkeség, és így könnyen váltak idegen kultúrák adófizetőivé.

Ilyen körülmények között lépett fel Gottsched és szívós szervezőmunkával, híveinek táborával, kitartó propagandával és agitációval jelentős változást tudott elérni a német kulturális közéletben. Legfőbb érdeme, hogy előkészítette a talajt a nagyobbak fellépte számára. A következőkben nem irodalmi elveit és nem színházreformját elemezzük, hanem csupán kultúrpolitikai törekvéseinek néhány jellegzetes vonására mutatunk rá.

Mindenek előtt nemzeti önérzetre és büszkeségre akarja nevelni honfitársait a külfölddel szemben. „Warum sollte man denn so kleinmütig seyn, immer als ein furchtsames Kind sich von Fremden gängeln zu lassen, da wir selbst starke Schenkel und feste Gelenke haben, auf eigenen Beinen herzhafft einherzugehen” [9].

Úgy tartja, hogy a németeknek az angoloktól és franciáktól éppen a hazaszeretetet kellene megtanulni, mert ebben az egyben feltétlenül hátrább állnak.

A külföld példája és éppen egyes külföldiek lenézése, elítélő becsúrló nyilatkozatai szítják fel nemzeti érzését. Mauvillon [10] és Bouhours [11] ellen védi a német becsületet. Mindenképp igyekszik honfitársait felszabadítani a külföld utánzásának járma alól. „Man muss sich nur über die sklavische Hochachtung alles dessen, was ausländisch ist, erheben, die uns Deutschen bisher mehr geschadet als genutzt hat” [12].

Az ókort tiszteli. A görögök, szerinte, a világ legokosabb emberei voltak. De azért figyelmeztet, hogy nem minden jó, ami régi. A görögöket és rómaiakat haladó százada szemszögéből ítéli meg. Meggyőződése, hogy kora Németországa műveltebb, mint az ókoriak voltak és a mai filozófia felülmúlja a régit. Nevetségesnek tartja, hogy a régiek vak csodálói valamiféle varázsdolgokat keresnek a régi nyelvek szavaiban, olyan értékeket, amelyek állítólag a modern nyelvekben nem találhatók.

A felvilágosodás szellemében Gottsched meg van győződve arról, hogy a tudás, az ismeretek jobbá és boldogabbá teszik az embert. Hisz az ember nevelhetőségében. Népművelést kíván, szélesebb tömegek bevonását a kultúra körébe. „Eine falsche Staatskunst hat sichs hier und da eingebildet, dass es besser sei, den Pöbel in der gröbsten Barbarei zu lassen, als denselben klug zu machen” [13].

Nem az egyetemi tanárok maroknyi csapata teszi műveltté a nemzetet, hanem az ún. tanulatlanok (Ungelehrten) serege, akik mégis a hivatásukhoz szükséges dolgokat tudják és némi ismerettel rendelkeznek a tudományok és a művészetek köréből. Így nyilatkozik éppen egy népszerű kézi lexikon előszavában.

A nők műveltségi színvonalának emelésére is nagy gondja volt

a különben is gáláns professzornak. Az első, nőknek szánt folyóirata hetenként 2000 példányban jelent meg [14]. „Wozu einem Frauenzimmer die Gelehrsamkeit dienlich sei? . . . sie wird nämlich da durch eine vernünftige Mutter werden: ja sie wird alle ihre anderen Pflichten als Ehegattin, Hausfrau, Nachbarin, Freundin und Blutsverwandtin auf eine tugendhafte Weise erfüllen lernen” [15].

A német kultúra szélesebb körben való terjedésének két nagy akadálya van Gottsched korában. Az egyik a kis fejedelmi udvarok idegenmajmolása, franciaimádata. Ezek az udvaroncok megvetik a német kultúrát és csak idegen nyelven akarnak olvasni. (II. Frigyes porosz király még 1781-ben is francia nyelven írt könyvben becsmérli a német irodalmat és nyelvet, Goethe Goetze és Werthere után!) [16].

Nem kisebb akadálya azonban az ismeretek terjedésének a tudósok latin nyelve és a tömegektől való gögös elzárkózása. Gottsched szerint a tudománynak használnia kell. Szóljon ezért német nyelven és ne igyekezzék az érdeklődőket a túlságosan száraz alapossággal elriasztani. Elítéli azokat, akik a maguk latin és görög nyelve mögé sáncolják el magukat, csakhogy a tömegek ne érthessék meg őket. Hévvvel támad a tudományok kúfárai ellen, hiszen ezek hazájuk iránt is hálátlanok. „Man dürfte sich ja nur auf die alten Sprachen befleissen . . . so könnte man aller Skribenten in seiner Muttersprache gänzlich entbehren. So lauten ungefähr die Worte gewisser Liebhaber der Finsternis, oder dass ich sie bei ihrem rechten Namen nenne, wahrer Feinde ihres Vaterlandes . . . Dieses sind die Gedanken derer, die uns überreden, wollen, nach Art der alten Egyptier, aus der Gelehrsamkeit und Wissenschaft ein Geheimnis zu machen, . . . und die Unstudierten, das ist, den grössten und edelsten Teil eines Volkes, fast zu der Unwissenheit der Bestien hinunter zu stossen” [17].

A nem tudósok képezik Gottsched fő gondját. Azt szeretné, ha a német tudósok ezeket szolgálnák tudományukkal. „Gehören die Unstudierten nicht zu der Gesellschaft? Sollen die Einfältigen nicht unterwiesen werden?” [18].

Bayle filozófiai szótárának fordítását is nemcsak a tudósoknak, hanem a közepes olvasottságú olvasóknak is szánja. A paraszt dolgozik a tudósnak, tehát a tudósnak is kötelessége, hogy dolgozzék a paraszt számára.

Annak pedig, hogy ilyen közhasznú tudomány jöjjön létre, az első feltétele, hogy anyanyelven szólaljon meg. Ez teszi lehetővé a tudósnak, hogy a köz javára működjön. A köz számára írni pedig annyit jelent, hogy a hazának teszünk szolgálatot. „Ist es nicht billig, dass ein deutscher Gelehrter für sein Vaterland schreibe?” [19].

A fordítások is azért szükségesek Gottsched szerint, hogy a nyelveket nem tudók, a tanulatlanok is hozzájussanak a haladottabb külföldi irodalmak termékeihez. Aki a szép stílust szereti, annak az eredeti műveket kell olvasnia, mert a fordítás csak hasznos, de az eredeti minden tökéletességét és árnyalatát nem tudja áthozni a másik nyelvbe. Egy fordítás előszavában úgy nyilatkozik, hogy jobb kitűnő fordításokban adni a külföldi remekeket, mint középszerű eredetű alkotni.

(„... ein weit grösseres Verdienst um das Vaterland die Meisterstücke der Ausländer in trefflichen Übersetzungen bekannter zu machen, als selbst was Mittelmässiges vorzubringen...”) [20]. De különösen később egyáltalán nem utasítja el elvileg az eredeti alkotások fölényét a fordítások fölött, és hangsúlyozza, hogy a hazai földön termett alkotások a hazafiaknak kedvesebbek lesznek. („... was auf unserem eigenen Boden wächst und in unserem Lande verfertigt wird, muss guten Patrioten immer lieber sein als, was man von weitem herzuführen.”) [21].

Gottsched nem volt nagy költő, de nemcsak a maga, hanem a kora véleményét is visszhangozza, midőn a költészet hivatását kultúrpolitikai szempontból határozza meg: „Die Poesie soll nämlich die Philosophie der Einfältigen sein, die durch Fabeln und Nachahmungen zugleich ergetzet und belehret werden müssen.” [22]. A költészet mintegy családok, mely a még tanulatlanokat az olvasásra rászoktatja. „Es sei die Absicht der Dichtung allemal gewesen... auch die Ungelehrten zum Lesen der Gedichte und der darinnen erhaltenen Lehren der Weltweisheit desto mehr anzulocken” [22/a].

A tudósok a XVIII. században Németországban és nálunk is azért írtak latinul, mert így az egész tudós világgal közölhették gondolataikat. Most viszont bizonyos nemzeti érdekek követelik a nemzeti nyelv használatát, például az átlagos színvonalú nemzeti kultúra kialakításának a szükségessége. Ha pedig a külföldiek is fel akarják használni eredményeinket — véli Gottsched —, akkor legalább majd megtanulják nyelvünket.

A széles értelemben vett nemzeti irodalom, a literatura fejlesztése a nemzet becsületbeli ügye, nemzetközi tekintélyének alapja. Ezt számtalan helyen kifejti Gottsched. Ezért is számítja annyira honfi-érdemnek a tudomány nemzeti nyelven való művelését.

A német nyelv pedig alkalmas a tudományokra, hiszen alapnyelv, ősi nyelv, míg a francia és olasz a latinnak elfajzott leányai. Csak bennünk van a hiba, hogy kincseit eddig nem kerestük — mondja ki Gottsched. „Es fehle blos an unserem Fleisse und Nachsinnen, dass wir ihre Schätze sorgfältig aufsuchen und entdecken” [23]. A nyelv kincseit fel kell fedezni. Ez annyit jelent, hogy a nyelvet tisztítani, fejleszteni kell. Gottsched óvatos álláspontot foglal el a nyelvújítás kérdésében. Nyelvtana a nyelvhasználatra és a legjobb írókra támaszkodik. Előszavában hangsúlyozza, hogy nem kíván nyelv-diktátor lenni mások felett [24]. Felemeli szavát a felesleges új szavak ellen, melyeket egyes költők forgalomba hoznak. Ha mégis új szót kell alkotni, már ismertekből kell őket szabályosan összerakni és a nyelv meglévő készletének analógiájára. („Wo neue Wörter entstehen, da müssen sie aus bekannten regelmässig zusammengesetzt und nach der Ähnlichkeit unserer Mundart eingerichtet werden.”) [25]. De álláspontja józan és nem merev, csak mértéktartásra int. A legjobb költőknek jogot ad a merészebb nyelvi újításokra is.

(Gottschednek a német irodalmi nyelv egységesítése érdekében kifejtett érvelését és harcát itt részletesebben nem taglaljuk, mert ez nagyobb részt sajátos német probléma.)

Gottsched kultúrpolitikai elveinek ez a rövid összefoglalása szük-

séges volt a továbbiak szempontjából. Csupán annyit tegyünk még hozzá, hogy ezeket a gondolatokat Gottsched elődeinek és kortársainak írásaiban elszórtan mind megtaláljuk. Talán egy sincs közöttük eredeti. Gottsched érdeme éppen az összefoglalás. A régi szándékokat a XVIII. század új eszközeivel a nemzeti művelődés emelésének nagy tervévé fogta össze és fáradhatatlanul dolgozott ennek megvalósításán. Bizonyos korokban, bizonyos történelmi időpontokban éppen az ilyen összefoglaló egyéniségek a legszükségesebbek. A nagyobb tehetségek az ő nyomukban lépnek fel és az ő eredményeikre építenek. Munkásságuk tehát sokszor szerény színvonal mellett is nélkülözhetetlen láncszeme a fejlődésnek.

*Ausztria kulturális viszonyai a XVIII. század közepén
és Gottsched tanítványainak a fellépése*

Nem lehet célunk részletes kultúrtörténeti képet rajzolni Ausztriáról a XVIII. század első felében. Néhány megjegyzés mégis szükséges annak megértéséhez, miért találtak olyan termékeny talajra Gottsched eszméi Bécsben és miért hatottak olyan soká még akkor is, midőn Gottsched tekintélye magában Németországban már erősen lehanyatlott.

A Habsburgok rekatolizáló dühe a XVII. században Magyarországon is ért el „eredményeket”, különösen Pázmány Péter segítségével. Teljes sikerre azonban nem vezethetett a nemzeti ellenállás ereje miatt. Az osztrák örökös tartományokban az ellenállás a kivándorlásban mutatkozott meg csupán, s így a szabadon tomboló önkény gazdaságilag és szellemileg tönkre tehetette a népet. A jezsuiták az urak mindenütt, s a pusztává tett ország királyait azzal vigasztalják, hogy a tiszta hit fenntartásáért ez is csekély ár. A bécsi egyetemen befolyásuk alatt lehanyatlak a tudományos szellem és még a XVIII. század első felében is a másutt már felszámolt skolasztika uralkodik. A cenzura is a jezsuiták kezén van. Tiltják a szabad szellemű könyvek olvasását és minden eszközzel akadályozzák a külföldi egyetemeken való tanulást [26].

A bécsi udvar előbb spanyol, majd olasz, később francia szellemben él és élvez kultúrát, különösen zenét és képzőművészetet. A tudósok latinul írnak. Az iskolai oktatás latin és korszerűtlen. A nép műveletlen, és művelésével nem törődnek.

Lényegileg Mária Terézia uralkodásával kezdenek a viszonyok megváltozni. 1751-ben kiveszik a cenzurát a jezsuiták kezéből. Egyáltalán az abszolutizmusra törő fejedelmi hatalom egyre inkább nyűgnek érzi az egyház gyámkodását és igyekszik ettől megszabadulni. A felvilágosodás eszméi a tilalmak ellenére is elterjednek. Az udvar francia kulturális légkörben él, de ez a lassan kialakuló osztrák—német burzsoázia igényeit nem elégítheti ki. A kialakuló városi polgárságban, elsősorban Bécsben, a felvilágosodás hatására német nemzeti kulturális igények jelentkeznek. Ezeket az igényeket a legvilágosabban éppen Gottsched tanítványai és hívei fejezik ki. 1761-ben Bécsben is létre jön a lipcsei mintájára a „Deutsche Gesellschaft”. Ennek a körnek legfontosabb tag-

jai Klemm [27] és Sonnenfels [28]. Az ő elvi nyilatkozataikat kell részletesebben megismernünk. Az ő folyóirataikkal és röpirataikkal jutnak el Gottsched kultúrpolitikai gondolatai Bécsbe, tehát Bessenyei jövőendő környezetébe, és éppen csak néhány évvel az ő Bécsbe kerülése előtt.

Sonnenfels az osztrák felvilágosodásnak és ami ezzel csaknem egyet jelent, az osztrák jozefinizmusnak egyik vezető egyénisége. Az osztrák felvilágosodás lényegileg azonos helyzetben van, mint a németországi. De sokkal kisebb tehetségek képviselik és még inkább a felvilágosult abszolutizmus jármájában él. Martini és Sonnenfels az eredetileg forradalmi tendenciájú természetjogot Pufendorf után véglegesen az abszolutisztikus rendőrállam apológiájává dolgozzák át. Így szállítja különösen az igen ügyes és mozgékony Sonnenfels „a halálraitélt osztrák feudális monarchiának . . . a polgári fejlődés ideig-óráig megifjító szabadkőműves narkotikumait” [29].

Ennek ellenére kétségtelen tény az, hogy Sonnenfels és társai kedvezőtlen ideológiai légkörben mégis csak a felvilágosodást terjesztették Bécsben. Az ún. jozefinizmus akár osztrák, akár magyar formájában nem tekinthető egész egyszerűen csak ideológiai csapdának, melybe legalább ideig-óráig valamennyien beleestek az osztrák és a magyar értelmiség legjobbjai. A haladó értelmiség itt is, ott is valóban szövetkezett II. Józseffel (és a jozefinizmus nálunk is előbb elkezdődik, mint 1780!). Ez azonban még nem jelenti a célok feltétlen azonosságát. II. József számára a felvilágosodásnak általa alkalmazott formája valóban csak ópium volt a forradalom ellen, bár még ő is — akarata ellenére — viharok magvait vetette el. A polgári átalakuláson munkálkodók viszonylag kicsiny táborának viszont más híján ez a II. József jó szövetséges volt, hiszen rendszere a korábbihoz képest mégis csak nagy előrelépést jelentett, és végső következményeiben mégis csak a feudalizmus épületének tartóoszlopait rontotta, ha akarata ellenére is. A haladó értelmiségnek II. Józseffel való szövetségét nemcsak illúzió, hanem a helyzet reális megítélése is vezette [29/a].

A fentiekből világos, hogy az a hatás és szellemi ösztönzés, ami Bessenyeit Bécsben fogadja, igen bonyolult összetételű. A filozófiában (ismeretelmélet és lételmélet) döntő befolyást az angolok és a franciák gyakorolnak rá, tehát az európai felvilágosodás általános eszmevilága. A politikai filozófiában azonban előbb határozottan a felvilágosult abszolutizmus osztrák emélettírói, az említett Martini és a mi Sonnenfelsünk határozzák meg gondolkodását. Így van ez még az Agis megírásakor is [30]. Csak később jut el Locke-hoz és ezzel politikai gondolkodása leg-haladóbb korszakához.

Mi most Bessenyei kultúrpolitikai gondolatainak eredete után kutatunk, és ezért a fenti problémát nem taglaljuk tovább. Célunknak megfelelően tehát Sonnenfelsnek sem egész működését, hanem csak a német nemzeti nyelv és irodalom érdekében kifejtett propagandamunkáját tesszük tanulmány tárgyává.

Elsősorban is annak a beszédnek a gondolatmenetét érdemes részletesen tanulmányoznunk, melyet Sonnenfels József az említett társaság 1761. január 2-án tartott első ünnepélyes gyűlésén felolvasott, és amely

24 lap terjedelemben ugyanezen évben Bécsben nyomtatásban is megjelent [31].

A beszéd abból a megállapításból indul ki: Németország minden tája dícséretes buzgalommal már arra törekszik, hogy a jóízlést a német anyanyelven terjessze. A most megalakult társaság nem titkolja, hogy ugyanezt kívánja Ausztriában és Bécsben. Sonnenfels örül, hogy most alkalma van az anyanyelv ismeretének hasznáról beszélni honfitársai előtt. Reméli, hogy sikerül őket nagyobb buzgalomra rábírni, mint amennyit eddig erre fordítottak. Reméli, hogy a társaság igyekezete nem lesz mindenki előtt hiábavaló még akkor sem, ha főcélját, az anyanyelv iránti köteles megbeszélést általánossá tenni nem is tudja elérni.

Az új társaság nem akar nyelvi tirannusként fellépni. Vezérfonaluk híres nyelvtudósok véleménye és a nyelvhasználat. Az a meggyőződés vezeti őket, hogy példájuk fiatal honfitársaikat rá fogja bírni, hogy anyanyelvüket ne valamiféle haszontalan dolognak tekintsék, hanem szükségesnek és fontosnak mindenféle állapotban és alkalommal.

Csak idegenek gáncsolhatják szándékainkat, folytatja Sonnenfels, akiknek az fáj, hogy mi kezdjük anyanyelvünket megbecsülni és akik attól félnek, hogy ezután nemcsak az ő áruikat fogjuk babonás előítéllettel az értelem és a jóízlés kincseként bámulni. Szándékaik lehetséges gáncsolói közé sorolja Sonnenfels az olyan németeket is, akik sajnálják az anyanyelv tanulására szánandó időt, hiszen ők született németek. És végül vannak olyan emberek, akik mindent elítélnek, ami új, mert a saját koruk elítélését látják az ilyen törekvésekben.

De ezekkel szemben mi azt hisszük — folytatja Sonnenfels —, hogy hazánknek szolgálatot teszünk, ha megmagyarázzuk, hogy a német nyelv tökéletes ismerete szükséges az államügyeknél, a tudományokban, minden rendű és rangú ember foglalatosságainál, sőt még a házi dolgokban is. Németország szívében, egyik legvirágzóbb államában, Bécsben, nem lesz nehéz talán ezt bebizonyítani.

Az uralkodónak szüksége van az íróra, aki képes szándékát helyesen és értelmesen megértetni az alattvalókkal. — Ez rendben van, veti ellene az idegen, de miért legyen ez az író éppen német. A német nyelvnek nincs meg a szükséges hajlékonysága, elevensége és finomsága ehhez. Éppen ezért ilyen ügyekben franciául szoktak írni. — Az Ön felvetése, fordul szembe a német nyelvet becsmérő idegennel írónk, megszégyeníti azokat a honfitársaimat, akik oly sokáig idegen nyelvek szolgái imádói voltak. Ma már azonban a német tudósok fáradozásai következtében megdőlt a sok előítélet a német nyelvvel szemben. Különben is, vajon a francia nyelv ma is oly kevésbé hajlékony, mint a Valois-k idejében volt? Nos, a német nyelv sem az ma már, ami Konrád idejében. A német nyelvnek is eljött az aranyszázada, mint a francia nyelvnek a XIV. Lajos kora. E helyen Sonnenfels a német nyelv dícséretét zengi és felsorolja a kor összes jelentősebb német íróját. A Lessing neve még nem szerepel.

Most pedig tudós honfitársaihoz fordul a lelkes Sonnenfels. Merészelhetek-e kéréssel járulni anyanyelvünk érdekében tudósainkhoz? Hivatkozhatom-e a hazaszeretetre, melyet ők az antik írónál oly

nagyrabecsülnek? Cicero, Varro, Quintilianus egyetlen célja anyanyelvük tökéletesítése volt! Szabad-e tudósainkat arra figyelmeztetnem: tartoznak hazájuknak annyival, hogy szorgalmuk gyümölcseit, felfedezéseiket és mindazt a szépet, amit az ókor nagyjaitól tanultak, megismer-tessék vele. Tartsák a használatra méltónak anyanyelvüket is a holt nyelvek hosszú imádása után. Anyanyelvük használata által lehetnek csak hasznára minden polgártársuknak és nyerhetnek tőlük dicséretet. Minden fáradságuk, a sok átvirrasztott éjszaka eredménye elvesz a haza számára, ha nem ismerik hazájuk nyelvét. Megfosztják magukat attól a dicsőségtől, hogy polgártársaik olvassák, tiszteljék és csodálják őket.

Mutassák meg alaposságukat és fejezzék ki fenséges gondolataikat anyanyelvükön. Tudom, nem fogják majd azt mondani, hogy egy közön-séges és hozzájuk nem méltó nyelven olvastatnak. Szellemük kincseit és erejét beleviszik a nyelvbe és akkor majd épp oly hálásak leszünk nekik azért, hogy szépséget és nyomatékot kölcsönöztek a nyelvnek, mint ahogy most hálásak vagyunk nekik a tudományukért.

Egész Németország azon fáradozik, hogy nyelvét tisztítsa és eszes írások által a külföld előtt becsültté tegye. Csak nálunk lenne az újítás és merészség, hogy hazánk becsületéért fáradozunk? Mert a külföld éppen a nyelv állapota szerint ítéli meg egy ország kultúráját és erköl-csét. Ezért hát ne hagyjuk magunkat visszarettenteni az ostobák sziszegésétől és ne hajtsunk a gáncsoskodók szavára. — Így Sonnenfels röpiratában.

A kis társaság nem sokáig dolgozott együtt, de törekvéseit Klemm folyóirata, a *Die Welt*, az első bécsi hetilap folytatta. A Gottsched-tanítvány Klemm igyekezett rövidéletű lapjában (1762—63) nemcsak tanítani, hanem szórakoztatni is. Szempontunkból különösen a 22. szám egyik cikke nevezetes [32], melyben bátran sorompóba lép az anyanyelv jogaiért. Kimondja az anyanyelv ellenzőivel szemben, hogy a tudományok csak az élő nyelven találhatnak utat a néphez.

Klemm fő gondja az ókori nyelvek, elsősorban a latin uralma az osztrák tudományos életben. Helyesnek tartja, hogy az ókor szellemét tanulmányozzuk, de ezért még ne emeljük az ókori nyelveket a magunk nyelve fölé. A görögök — fejtegeti — a tudományban az egyiptomiak tanítványai voltak, de hazájukba visszatérve, a tudományt polgártársaik javára saját anyanyelvükön művelték. Ezzel nyelvüket egyre kelleme-sebbé és szebbé tették. Mi lett volna, ha a görögök valamely idegen nyel-ven művelték volna a tudományt? Vajon akkor is a nép nevelői lehettek volna? A rómaiak a görögök tanítványai voltak, de szintén anyanyel-vükön írtak. Róma bukása után barbár népek léptek fel és a tudatlan-ság mély éjszakája borította be csaknem egész Európát.

A tudatlanság általános volt, a nyelv romlottsága pedig nagy. A franciák csak I. Ferenc uralkodása idején kezdték el nyelvük csinosítását. Richelieu és XIV. Lajos fejezték be a művet. Így lett Fran-ciaország nagy és így emelkedett szomszédai fölé. De azért a franciák nem hanyagolták el az ókori nyelvek tanulását sem, csak éppen értel-mesen, ésszerűen használták fel azokat.

Anglia is nemzeti irodalmat szült és nagy tudósok támadtak közöt-

tük minden területen. Ki nem becsüli nagyra az angolokat és ki nem beszél róluk elragadtatással, mihelyt mély értelemről, alaposágról és jeles találmányokról van szó! Legkésőbb Németország kezdett el ébredni. Klemm most a mélyresüllyedt német nép állapotaira vet rövid pillantást. Századokon át az elhanyagoltság és az elnyomorodottság nyomták rá bélyegüket. De már Németország egyes vidékein, így például Szászországban, ébred az élet, a régi és az új nemzetek legjobb műveit veszik mintául.

Csak nálunk Ausztriában — fakad ki végül — nem akarja senki az utat törni. A franciáktól minden nevetséges dolgot eltanultunk, csak éppen abban nem akarjuk utánozni őket, amiben a világ csudálatát kiérdemelték. S itt Klemm visszatér fejtegetésének kiindulási pontjához. Az anyanyelvet kell komolyan és buzgón ápolni, mert csak így lesz a tudás közhasznú. Így a tudóst nemcsak tanítványai értik meg, hanem művészek, polgárok és sokan mások is felhasználhatják, amit elmond. Az anyanyelven művelt tudományok majd termékenyen áradnak szét a polgárok között, erőt és hasznot visznek nekik, mint a patak, melyet egy rétre vezetnek és most minden fűszálat és minden virágot megöntöz és a földből új zöldet hajt ki.

Sonnenfels maga egyébként nemcsak első beszédében és röpiratában, hanem a 60-as években kiadott folyóirataiban is foglalkozik a német nyelv művelésének kérdésével és sok más kultúrpolitikai és irodalmi problémát kapcsolatba hoz ezzel.

A *Der Mann ohne Vorurteil* címen megjelenő hetilapjában (1765—66) felpanaszolja, hogy a német nyelvet sokan nem ismerik saját hazájában. Sokan úgy tartják, hogy nem elég gazdag, nem elég hajlékony ahhoz, hogy a magasabb körök társalgási nyelve legyen. A főrend megveti és nem olvassa a német irodalmat. Az ő folyóiratait is mindenki szívesen a kezébe veszi, csak a főrangúak nem, mivel németül van írva. Az ilyen vélekedésekkel szemben szenvedélyesen védelmébe veszi a német nyelvet, dicshimnusz zeng róla. Büszkén felsorolja a német irodalom újabb eredményeit is.

A *Theresie und Eleonore* címen a nőknek szánt hetilapban is kikel a franciaimádat ellen, melyhez természetesen kapcsolódik a német nyelv lenézése. Irodalmi szempontból legnevezetesebb írása Sonnenfelsnek a *Briefe über die wienerische Schaubühne von einem Franzosen* (1767). Itt is azzal hozza kapcsolatba az igazi német vígjátéki nyelv hiányát, hogy az előkelő társaság nem beszél németül.

A 70-es évek közepén különösen elszaporodnak Bécsben a rövid életű hetilapok. Valóságos áradat lepi el a közönséget. Minden bizonynyal ezekben is visszhangra lelnek Sonnenfels eszméi. Így ezekkel Besenyei vagy az eredeti forrásokból, Sonnenfels hetilapjaiból, vagy pedig a többi hetilapból megismerkedhetett [33].

Bessenyei György és a német felvilágosodás

Sokan és sokféleképpen leírták már azt a nagy változást, amit Bessenyei életében a Bécsbe jutás jelentett: hogyan érkezett a magyar homokpuszták becsületes, erős és parlagi gyermeke a császárvárosba és hogy lett belőle jelentős filozófus és nagy író.

Bessenyei maga világosan megírja ezt egyik német nyelvű munkájában. „Wienn ist meine Wohlthäterinn, diese dritte Königin der Welt, sie nahm mich aus dem Staube auf ihre Armen auf, um mir die Wunder der Erschaffung, ihre eigene Grösse und die Bestimmung meines Daseyns zu zeugen” [34].

Azt is megírja itt Bessenyei, hogy éppen az ő idejében nagy változások mentek végbe Bécsben, amelyet ő hálás szívvel a világ harmadik királynőjének nevez, nyilván London és Párizs után. A nagy fellendülést festő sorok nemcsak Mária Terézia iránti tiszteletet sugároznak, hanem őszinte örömmel ecsetelik a felvilágosodás térhódítását, melynek az ájtatos királynő sem tudott és nem is mert gátat vetni. „In dieser Zeit wurde die Schwäche der alten Jahren von der Stärke eines neuen Lebens gezwungen zu verschwinden. Die Gemüther werden zu der Beförderung des allgemeinen Bestens eifriger . . . die dunkeln Vorurtheile der alten Jahrhunderte werden zernichtet, Hoheit, Glanz, Pracht, Ruhm zieren diese Stadt neuerdings, welche die Augen der Welt an sich ziehet und in den goldenen Zeiten ihres Alters vor unseren Augen schimmert, Künste, Wissenschaften sind in ihrer Jugend da und haben die Reitzungen eines starken und gesunden Lebens . . .”

Az ügyetlen németségű sorokból nem nehéz kiérezni, hogy Bessenyei örül az új korszak beköszöntének és hálás Bécsnek egyéni, emberi fejlődéséért, kibontakozásáért. A bécsi fényes élet képe pusztakovácsi magányának horizontján is ott kísért Mária Terézia méltóságteljes alakjával együtt.

Bessenyei egyszer sem írja le egyetlen bécsi írónak a nevét sem. Annál többet emlegeti a franciákat és az angolokat. A németek közül egyáltalán csak Wieland, Cronegk, Gellert, Wolff, Pufendorf nevei kerülnek a tollára. De ebből még nem szabad arra következtetni, hogy a bécsi közvetlen környezet, a színházban lefolyó harcok (melyeket különben az udvar is feszült figyelemmel kísért), valamint a sok bécsi folyóirat elkerülte volna Bessenyei figyelmét. Teljesen lehetetlen, hogy Bessenyei a német nemzeti kultúráért a szeme előtt lefolyó küzdelmet érdektelenül szemlélte volna, amikor éppen ő is kultúrpolitikai reformterveken dolgozik [35]. Nyilván e kultúrpolitikai tervekhez kapott Bécsben is ihletéseket.

A Bécsbe többször ellátogató fiatalabb kortárs, Kazinczy Ferenc, hangsúlyozza Bécs német irodalmi törekvéseinek hatását a testőr-írókra. „A német literatura ezen időben bátorodott fel utána indulni a franciának . . . s Lessing és Klopstock, Hagedorn, Gleim, Kleist és Wieland vezérlő csillagokként ragyogtak. Bécs még alvá a mély álmot, de végre Sonnenfels előjöve a szövétnekkel, s az ő nevét és a Denisét a külföld is tisztelni tanulta, s a kettőnek példája után a nemesek felocsudtak kór-

ságukból. A mi ifjaink látták ezt és Báróczi, Barcsai és Bessenyei György egyszerre léptenek fel az ifjúság délcegségében, mint ébresztői, tanítói, s elhalhatatlan díszei a nemzetnek” [36].

Kazinczy többször emlegeti Sonnenfelset, különösen levelezésében. Részletesebben azonban sehol sem szól arról, hogy mi az a szövétnek, világosság, amivel előjött. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a kifejezés Kazinczynál egyrészt általában a felvilágosodásra, másrészt a német nemzeti kulturális törekvésekre vonatkozik. — A kutatók közül Beöthy Zsolt [37], Petz Gedeon [38], Lázár Béla [39] és Bleyer Jakab [40] írtak konkrétan, de igen röviden e témáról. Mások azután egyszerűen az ő néhány adatukat visszhangozzák [41]. Bessenyei modern monográfiái közül Gálos Rezső [42] elszórtan és töredékesen, Szauder József [43] és Waldapfel József [44] pedig elvileg helyesen, de konkrét újabb részletek nélkül szólnak a dologról. Érdemes volt tehát ezt a bizonyos „szövetneket” vagy annak egyes fénycsóváit tüzetesebben megvizsgálni, melyet a jozefinista Kazinczy a tények némi leegyszerűsítésével nyom az egyetlen Sonnenfels kezébe, holott ezt a világosságot nyilván egész írói nemzedék terjeszti és juttatja időlegesen diadalra Bécsben. Az is kétségtelen viszont, hogy e nemzedék soraiban Sonnenfelsnek nevezetes szerep jutott.

Ha Sonnenfels beköszöntő beszédét, folyóiratait és Klemm ismertetett cikkét most már közvetlenül Bessenyei *Magyarságával*, egyáltalán röpirataival vetjük egybe, nem kevés azonos motívumot találunk az osztrák felvilágosítók és a magyar testőr gondolatsoraiban. Ezek az egyezések nem lehetnek a véletlen művei. Bessenyei vagy az előttünk fekvő formában, vagy valamilyen más változatban olvasta, hallotta az osztrák felvilágosítók törekvéseit, hiszen 17 évig egyfolytában élt Bécsben.

Próbáljuk összefoglalni az egyezéseket a bécsiek és Bessenyei gondolataiban.

1. A kiinduló pont azonos: nem műveljük az anyanyelvünket, pedig más nemzetek ezt már régóta megteszik és nagy hasznuk van belőle. Sonnenfels ugyan csak Németországra tekint ki és úgy állapítja meg, hogy már csak Bécs van hátra. Klemm felsorakoztatja az angol, a francia és a német példát, hozzátévé, hogy csak Ausztriában nem kezdtek még ehhez a munkához. A magunk hátramaradottságából, a mások biztató példájából következik az a követelmény, hogy most már igazán ideje annak, hogy mi is nekiinduljunk („Most volna igazán ideje a magyarságot emelni”).

2. Sajnos, a honfitársak közül is sokan lebecsülik az anyanyelvet, és ezért ezzel a veszedelmes előítéllettel kell legelőször is leszámolni. Az anyanyelv ellenfelei itt is, ott is azonosak, de a legfontosabb ellenfél mégis a tudósok latin nyelve. Már pedig az anyanyelv is alkalmas a tudományok művelésére, ha pedig nem volna még alkalmas, úgy alkalmassá kell azt tenni. Ebből a szempontból a magyar nyelv helyzete más, mint a németé, hiszen ez utóbbit Németországban kezdik már tökéletességre vinni, az osztrákoknak tehát csak át kell venniök a német eredményeket.

3. Közös vonás a felvilágosodás optimizmusa, a nyelv fejleszthető voltában való hit: „egy nyelv sem származott a föld golyóbisán töké-

letes erőbe . . .” — mondja Bessenyei és példái az angol, francia és a görög nyelv. Sonnenfels a francia nyelvfejlődés példáját hozza fel, de ő hozzáteheti, hogy a német sem olyan durva ma már, mint régen, ennek is eljött az arany százada.

4. Közös vonás az a meggyőződés is, hogy csak az anyanyelven művelt tudomány által lehet az egész nemzet tudós, csakis az anyanyelven művelt tudomány válhatik az egész nemzet hasznára. Bessenyei példái itt azonosak a Klemm példáival: a görögök, akik Egyiptomban tanulják a tudományt, de otthon görögül művelik azt, a rómaiak, az angolok, a franciák. Klemm előbb említi a franciákat, aztán az angolokat és ő már a Szászországban megindult német fejlődésről is beszámolhat. A „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem” tétel, ha más megfogalmazásban is, de az osztrákoknál is szerepel.

5. Közös vonás annak hangoztatása, hogy az anyanyelv művelése nemzeti ügy, összefügg a haza becsületével, hiszen egy ország kulturális állapotát anyanyelve után ítélik meg. Az anyanyelven írás tehát kötelesség a haza iránt.

6. Az osztrákok és Bessenyei is tisztában vannak azzal, hogy követeléseik újítást jelentenek, és az újítás nem mindenkinek van kedvére. De mégsem szabad adni az ostobák sziszegésére, mert mégis csak kell lenni minden időben merész újítóknak.

Apróbb közös vonást még többet is fel lehetne hozni. Bessenyeinek is az a véleménye, hogy a „közönséges dolgot közerővel kell fogni”. A bécsiek is társaságot hoznak létre, Német Társaságot. Bessenyei is nevezi néha Magyar Társaságnak a létrehozandó tudományos akadémiát (A holmi XXVII.). Nem lehet véletlennek tulajdonítani azt, hogy Bessenyei a Magyarság-ban a kassai és a kecskeméti polgárnékat emlegeti. A nők művelése igen előkelő szerepet töltött be a német felvilágosítók törekvéseiben. Gottsched és Sonnenfels külön folyóiratokat adnak ki nők számára.

Vannak viszont rendkívül fontos és lényeges részei Bessenyei kultúrpolitikai koncepciójának, amelyek a németeknél vagy az osztrákoknál nem találhatók meg és amelyek Bessenyei terveinek magyarságát és önállóságát biztosítják.

Ilyen *eredeti és magyar vonás* Bessenyei kultúrpolitikai gondolataiban a világi kultúráért folyó erélyes harc, szembezállás a magyar közművelődés elavult elemeivel, a szentírás-magyarázattal és az egyoldalú jogász szemlélettel. Nem ezek helyett ugyan, de ezek mellett igyekezik más „jó és tiszteletre érdemes hasznú” tudományoknak is létjogosultságot biztosítani a magyar ég alatt.

Az anyanyelv szerepének mélyebb és átfogóbb értelmezése is Bessenyei sajátja. Világosan kimondja, hogy a nemesség idegen kultúrák adófizetőivé válhat, de a magyar jobbágyparasztság mindenképpen megőrzi az anyanyelvet. Addig pedig, míg a parasztok magyarul szólnak, „az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni”. — Van bátorsága kimondani, hogy „a magyar nyelvnek, tudománynak tekintetibe nincs Erdély, hanem csak egy magyar haza”. De tudatosan törekszik a felekezetre-tépettséget is megszüntetni az egységes magyar köznyelv és köz-

műveltség kialakításával. A kiművelendő magyar nyelv Bessenyeinél tehát minden vonatkozásban az igazi nemzeti egység, az egységes modern nemzet létrejöttének útját egyengeti.

Néhány évvel ezelőtt egy tanulmányomban [45] Bessenyei gondolatait közvetlen elődei és kortársai megnyilatkozásaival vetettem össze és ugyanerre az eredményre jutottam. Bessenyei elképzelései ugyanazokban a lényeges pontokban térnek el az osztrák—német felvilágosítók eszmekörétől, mint közvetlen magyar elődeiétől és kortársaiétól. Mit mutat ez? Jó néhány egyező vonása van tehát a német és a magyar kulturális tudatnak a XVIII. század második felében, az általunk vizsgált kérdést, az anyanyelv művelését illetően. Ezek az egyező elemek a német (osztrák) szellemi életből kerültek hozzánk, hiszen az érintkezés a reformáció óta szinte szakadatlan. Hogy csak néhány példát említsünk, világosak a magyar pietisták német kapcsolatai, német földön tanulnak és dolgoznak Czvittinger és Rotarides.

A részletes filológiai bizonyítást ez alkalommal mellőzve, a kérdésnek csupán egy általánosabb vonatkozására szeretnék kitérni. A német és a magyar kulturális tudat azonosságának vagy sok hasonló vonásának az az általános oka, hogy az európai népek között a német és a magyar nép sorsa ebben az időszakban sok tekintetben hasonlít. Hasonlóságot mutat a szellemi élet fejlődése is, éppen a szerencsésebb nyugati nemzetekhez viszonyított elmaradottságban. Innen van az, hogy a mieink, amikor kulturális felemelkedésünk módozatain töprengenek, a *németek példáját* látják maguk előtt, erre a példára hivatkoznak. Érzik ugyanis, hogy éppen kultúrpolitikai kérdésekben nekünk a németek példájából lehet és kell tanulni, nem pedig a nyugatiakéból. Ezért a magyar helyzetet a németek törekvéseihez mérik és úgy vetik fel a kérdést: ha nekik sikerült, miért ne sikerülne nekünk is?

Az evangélikus Sartorius János egy hitbuzgalmi könyv [46] előszavában 1730-ban megírja, hogy könyvének kiadására a külső országok, főképpen pedig Szaxónia, vagy Szászország példája buzdította, „ahol az istennek ígéje mostanában is oly bő, hogy még a legszegényebb embernek házában is két s három rendbéli bibliát, catechismust, énekes és prédikációs könyveket is találhatni.” Amidőn Maróthi György 1743-ban híres mennyiségtan könyvét [47] megírja és új magyar szavakat kénytelen formálni, szintén az egyéb tanult nemzetek példájára hivatkozik, akik ugyanezt cselekedték, „mint régen a rómaiak, ma pedig legközelebb a németek, akik még a philosophiában lévő mesterséges szókat is mind németre fordították...” Orczy Lőrincnek „a tudományoknak jobb rendben való intézéséről” álmódott álma [48] is arra hív fel 1760-ban, hogy bátran kölcsönözzünk tudományt, erkölcsöt mástól haladásunk érdekében. Biztatásul hozzáteszi: „Im, a bárdolatlan Német nyelv mire ment...”

Midőn Révai Miklós VII. Alagyájában [49] Bolla Márton barátjának panaszolja el 1777-ben, hogy a főnemesek megvetik a magyar nyelvet, rögtön hozzáteszi: „...nem csak mieinknek vétkek ez: úgy tett A Német nép is, míglen észére jutott. Ő is azóta nemesb felségbenn fényleni látja Nyelvét, hogy maga is többre emelte becsit.” — Máriafi István

(Szaicz Leó) a kis magyar Frázeologia [50] szerzője is azzal vigasztal, hogy nemcsak nálunk akadnak az anyanyelvnek megvetői: „ne gondoljuk mindazonáltal, hogy egyedül csak mi közöttünk találkoznak hitván madarak, kik a magok fészkeket megrútítják, azaz: kik a magok nyelveket megvetik s mintegy általják, útálják; egy hajóban eveznek velünk eziránt a szomszéd németek is.” A XVIII. század utolsó harmadában a magyar művelődés apostolai világosan látják, hogy Európában a németek is csak a nyugatiak után indultak el és hasonló problémákkal kellett megküzdeniök. Batsányi János fogalmazza ezt meg a legpontosabban és a legrövidebben a Kassai Magyar Múzeum Bévezetésében: „Legutolsók voltak ezen tudós nemzetek között a németek, kiknek majd hasonló akadályokkal kellett küszködniük, mint minékünk.” A Mindegyes Gyűjtemény egyik cikkírója „Jobb valaha, mint sohasem” címmel [51] a németek példájával torkolja le az akadémikusokat. A németek irodalma is kicsi volt 50 évvel ezelőtt, és lám, mire ment mostanáig: „más nemzetek is kezdenek meghódolni néki: ki tudja Kedves Hazafijak! hátha mi is ennyire mehetünk még 50 esztendő alatt!”

A hasonló történelmi sors már magában véve is elősegítette a hasonló kulturális köztudat kialakulását. A magyarok, mint láttuk, tudatában is voltak ennek a hasonlóságnak, és így érthető, hogy szívesen kölcsönöztek érveket a szomszédoktól a magyar közművelődés emeléseért indított harcukhoz.

Az európai hagyomány

Az a mód és azok az érvek, ahogyan és amelyekkel a németek az anyanyelv művelése érdekében érvelnek, azonban *korántsem a németek sajátja*. A vizsgálódások azt mutatják, hogy a nemzeti nyelv uralomra juttatásáért folyó küzdelem érveit egész Európában egymástól veszik át a nemzetek: a németek a franciáktól, a franciák pedig az olaszoktól. A nemzeti nyelvért folytatott küzdelem szoros összefüggésben van a polgárság fellejtével és a feudalizmus ellen vívott harcaival. Ennek a harcnak első hősei az olasz városok. A franciák néhány évszázad múlva követik csak őket, a németeknél pedig igazában csak a XVIII. században jut diadalra, mint láttuk, elsősorban a művelődés terén, a polgári gondolat. A magyar fejlődés pedig, amint ezt a XVIII. századvég magyarja egész világosan látja, mintegy 50 év késéssel indul a német után.

Ennek a sorrendnek megfelelően adja át a kontinensen egyik nép a másiknak a nemzeti nyelv jogaiért folyó harc érveit. A teljesség igénye nélkül és a filológiai apparátus elhagyásával figyeljük meg ennek a folyamatnak a fősodratát.

Dante az olasz nyelv első nagy dicsősége. Nemcsak műveivel, hanem érveivel is segít diadalra juttatni a népnyelvet. A *Vita Nuova*-ban még csak szerelmes versek írására tartja alkalmasnak a fejlődőben levő olaszt, de a *De Vulgari Eloquentia* szerint már a hadi dicsőség és az erény is méltán zenghetők ezen. De Dante legfontosabb tette mégis, hogy megírja az első terjedelmesebb prózai munkát olaszul, a *Convivio*-t,

kora egész tudományát belesűrítvén néhány versének magyarázatába. Szokatlan és merész dolog volt ez a XIV. század első éveiben, s maga Dante is részletesen megindokolja, hogy miért nem latinul írt tudományos munkát. Természetesen egyáltalán nem becsüli le a latint, sőt azt mondja, hogy a latinhoz képest a népnyelv csak zabkenyér a búza-kenyérhez képest. Mégis az a forró óhaj vezeti, hogy sokaknak közvetítse az általa is oly nehezen megszerzett tudást. Mert, írja, sokan vannak, akik nagyon áhítoznak a tudás kenyere után, de a latin nyelv elzárja azt előlük.

A *Convivio* X. fejezetében élesen kikél az anyanyelv ellenségei és rágalmazói ellen, akik a provençált előnyben részesítik. Meg is bélyegzi ezt a hazafiatlan magatartást és dicshimnusz zeng az olasz nyelv szépségeiről.

Dante elsőnek ír Európában elméleti művet is a népnyelvről. Itt, a *De Vulgari Eloquentia* lapjain fénylik igazán szeretete hazája és anyanyelve iránt. Ennek elsőbbségét még a latinnal szemben is megvédi. A dajkától tanulja meg az ember az anyanyelvet, tehát nemesebb ez, mert időben előbb, természetes és általánosan elterjedt. Véleménye szerint az olasz népnyelv most talán még kevesebbet tud, mint például a provençal, de többre is képes volna. Nem vak tehát az olasz népnyelv hiányaival szemben. Éppen azért elmélkedik és keresi az általános, nemes népnyelvet, mely még nincs meg, de már ott van minden nyelv-járásban. Egyben megjövendöli a népnyelv dicső diadalát.

Melyek Dante érvelésének alapmotívumai? Anyanyelven írni hazafias kötelesség. A tudást széles körben az anyanyelven lehet elterjeszteni. Megvédi a latinnal szemben az anyanyelvet, bár látja, hogy az még most szebb és alkalmasabb eszköze a gondolat kifejezésének. Szembefordul az anyanyelv megvetőivel, akik vagy a latint, vagy egy más idegen nyelvet előnyben részesítenek. Dicsőíti az anyanyelvet. Hibáival szemben nem vak, de korlátlanul fejleszthetőnek tartja és feltétlenül hisz diadalában.

A franciáknál Dante után (kivel különben egyáltalán nem fejeződik be az olasz vita a latinnal) mintegy 200—250 évvel harcolják meg heves harcaikat az anyanyelv diadalra juttatása érdekében. Ehhez általában átveszik Dante és az olaszok érveit, de természetesen a kifejlődött renaissancenak szellemében kibővítik a motívációt [52].

Véleményem szerint a franciáknál új elem a külföldi példára, az olaszok példájára való hivatkozás: nekünk is úgy kellene tenni, mint az olaszoknak. Ugyanígy új motívum, hogy a nemzeti önértetet a külföld részéről jövő megvetés szítja fel. A franciákat az olaszok tartják barbároknak. A franciák tovább adják ezt a díszítő jelzőt a németeknek, a németek nekünk. Az ébredező új kor szellemében a latinnal szembeni fellépés is erőteljesebb: a modern életet már nem lehet latinul kifejezni. Felcsendülnek a „Querelle” motívumai is: a modern európai ember már sokban fölötte áll a klasszikus ókorinak. Ha pedig valamit meg kell tanulni a klasszikus ókor népeitől, akkor ez éppen az, hogy mennyire szerették anyanyelvüket. A rómaiak a görögöktől, a görögök az egyiptomiaktól tanultak, de a tudományt saját nyelvükön művelték.

A németeknél a XVII. században megindul a nemzeti nyelv tisztaságáért és jogaiért folyó harc és eltart a XVIII. század végéig. A későbbi időpontnak megfelelően, a küzdelemben már a felvilágosodás eszméi és bizonyos fejlettebb polgári igények is jelentkeznek. A motiváció kibővülését mégis elsősorban a német fejlődés lassúsága, viszonylagos elmaradottsága magyarázza.

Sokkal erőteljesebb a fellépés az anyanyelv otthoni ellenségei, az idegenimádók ellen. Sokkal erősebb a harc az idegen szavak beáramlásával szemben. Hangsúlyozzák, hogy egy idegen nyelv átvétele a szolgaság látszatát kelti. Erőteljesebb és sokoldalúbb a haladottabb nyugati példákra való hivatkozás. De nyugatról barbárság címén több támadás is éri a németeket és ezért ingerültebb a védekezés és a nemzeti önérzet ágaskodása. Ugyanakkor a barbárság vádját bőven osztogatják kelet felé. Végül az anyanyelv helyzete sokkal rosszabb, mint nyugaton bármikor is volt; ezért a jajkiáltás: elenyésszik nyelvünk, ha ez így megy tovább [53].

A magyarok általában a németek által részletesen kifejtett formában veszik át ezt az európai hagyományt. Időben is kevés választ el bennünket tőlük. Az elmaradást a kortársak 50 esztendőre becsülik. A nemzeti sors is hasonló. A felvilágosodott abszolutizmus és a társadalmi fejlődés fejletlenebb volta miatt kevésbé forradalmi a felvilágosodás. Ezért az irodalom, a kulturális kérdések, a nyelvművelés specifikus súlya megnövekszik. A nyelv ügye igen fontos nemzeti ügygé válik.

Ez a rövid és hiányos összefoglalás (melyből például az angolok vagy a spanyolok teljesen kimaradtak) mégis megmutatja, hogy az anyanyelv ügyénél olyan európai hagyományról van szó, melyet a népek egymástól vesznek át, és melyen mindenki tovább formál, csiszol történelmi helyzetének és annak a kornak megfelelően, amikor harca a nemzeti nyelvért lezajlik. Bizonyára a környező szláv népek felvilágosodásában is megtalálható ez az európai hagyomány ilyen vagy olyan formában.

Tegyük hozzá, hogy Bessenyei nagy gondolata és terve, egy nyelvművelő és tudományos akadémia felállítása, szintén ilyen közös európai hagyomány. Az olaszoktól indul ez is ki, innen terjed tovább a franciákhoz, az angolokhoz és a németekhez. A XVIII. században Bécsben többször is felmerül a terve és Magyarországon is emlegetik szükségességét [54].

Befejezés

Bessenyei György igazi nagyságát nem drámái, vagy filozófiai iratai mutatják meg legjobban. Életének központi gondolata, minden törekvésének nagy célja a magyar művelődés emelése. Bécs neveli naggyá, de ekkor Bécs Magyarországnak is fővárosa. Bécsben ébred rá a magyar iskolaügy, közműveltség és irodalom siralmas állapotára. Megismerkedik a bécsi német nemzeti kulturális törekvésekkel, az anyanyelv jogaiért folytatott küzdelmekkel és az akadémiai tervezgetésekkel.

Ahhoz, hogy mindez átfogó kultúrpolitikai tervvé kovácsolódjék benne össze, nyilván hozzájárultak az osztrák, majd a magyar iskolaügy rendezését célzó előkészületek. Egyik jó barátja, Kollár Ádám, tevékeny

részt vesz ezekben az előmunkálatokban. Bessenyeinek pedig — mint a magyar protestánsok bécsi ágensének — közvetlenül is részt kell vennie a magyar iskolaügy reformjának elfogadtatásában.

Bessenyei helyeselte a *Ratio Educationis*ban azt, ami jó és előremutató. Azt is leírta a *Magyarságban*, hogy „legyen új tanulás módja, fogadjuk el.” De ő nem egyszerűen elfogadta a Ratiót, hanem összes tapasztalatait és tanulmányait összegezve, német és magyar sorsot egybevetve, megírja röpiratait és megalkotja Apáczai után —, de róla talán mit sem tudva — az *első modern magyar művelődéspolitikai tervet* [55].

De bármennyit tanult is Bessenyei Bécsben, egész koncepciója magyar. Nem esik bele tehát a jozefinizmus csapdájába, (még leginkább közel volt ehhez az *Agis* megírásakor), és nem válik egy idegen abszolutizmus hívévé, bármilyen felvilágosult formában jelentkezett is az.

Ebben jó magyar érzése mellett két mozzanat játszik szerepet. Az egyik a magyar középnemesség elszakadása és leválása az udvar politikájáról 1764—65 után. Bessenyei törekvései, mint általában az egész magyar felvilágosodás mögött, társadalmilag ennek a jelentős rétegnek lassú és ellentmondásos fejlődése áll. De a másik tényező sem becsülhető le és ez a régi magyar irodalomban való alapos jártassága. Ezt sem a szabolcsi homokpusztákról hozza magával, hanem Bécsben, vagy a pestkörnyéki főúri könyvtárakban szerzi meg, szivós és kitartó munkával. Felfedezi magának Bornemisza Péter *Elektráját*, Heltai Gáspárt. Megérzi Zrínyi nagyságát. Becsüli Gyöngyösit, Kohárit, Haller Lászlót, de Tinódit is. *A magyar nézőben* lapszám szerint idéz jónéhány XVII. és XVIII. századi magyar nyomtatványból. *A holmiban* kritikát ír kortársak műveiről. Ez a széleskörű tájékozottság szorgos, tervszerű búvárkodás eredménye. Részben ez őrizte meg őt, hogy fel ne olvadjon Bécs kohójában, hanem megmaradjon nemcsak beszédében, hanem gondolkodásában és elhatározásaiban is magyarnak.

* * *

Ezekkel a részben még töredékes gondolatsorokkal kíséreltem meg kimutatni azokat a szálakat, amelyek Bessenyei Györgyöt, az író és a kultúrpolitikust, a német felvilágosodáshoz fűzik. Lényegileg egy problémára szűkítettem le a vizsgálódást, az anyanyelvért és az anyanyelven írt tudományért folyó küzdelemre. De a német felvilágosodás általános jellemzése, valamint Gottsched kultúrpolitikai nézeteinek kissé részletesebb tárgyalása az érdeklődőnek azt is megmutatja, hogy milyen más területeken állíthatjuk haszonnal párhuzamba a német és a magyar felvilágosítók törekvéseit. Bessenyei valószínűleg közvetlenül is olvasta Gottsched műveit, vagy azok némelyikét. Az is valószínű, hogy az ő nyelvtanából tanult németül. Feltűnő legalábbis, hogy olykor még módszertani kérdésekben is milyen közel áll felfogása a Gottschedéhez.

Utódai közül különösen Kármán József német és bécsi kapcsolatai érdemelnek figyelmet és részletesebb vizsgálódást. Sonnenfels folyóiratai és Kármán *Urániája* közt nyilvánvaló összefüggések vannak [56].

De Sonnenfels neve még hosszú évtizedekig közforgalomban van Magyarországon, a Tudományos Akadémián még a XIX. század közepe után is hivatkoznak rá.

Azt reméljük, hogy ilyen és hasonló, természetesen teljesebb és alaposabb vizsgálódások nyomán világosabbá és érthetőbbé válik a magyar és a közép-európai felvilágosodás képe. Feltétlenül szükséges volna e cél érdekében a környező szláv népek felvilágosodásának részletesebb vizsgálata is.

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

- [1] Pintér Jenő: A magyar irodalom története. Tudományos rendszerezés. V. 1.
- [2] Részletesebben írtam erről a Kármán-kiadás Bevezetésében. (Magyar Klasszikusok) 1955.
- [3] Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. 1791-ből datált részlet. K. ezt a kijelentést Báróczi Sándor szájába adja.
- [4] Elsősorban az „Erläuterungen zur deutschen Literatur” címen megjelenő sorozat felvilágosodást tárgyaló kötetére támaszkodom. (Aufklärung. Berlin, 1958.)
- [5] Engels, Friedrich: Deutsche Zustände. 1845.
- [6] Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1954.
- [7] A Gottsched-irodalomból elsősorban a következőket használtam: Danzel, Th. W.: Gottsched und seine Zeit. Leipzig, 1855. — Wolff, E.: Gottscheds Stellung im deutschen Bildungsleben. I—II. Kiel und Leipzig, 1895. — Schimansky, G.: Gottscheds deutsche Bildungsziele. 1939. — Az „Erläuterungen” előbb említett kötetének megfelelő része.
- [8] Leibniz: Unvorgreifliche Gedanken betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache. 1697. (1717.)
- [9] Vorrede zu J. Fr. Schulz. (Idézi Schimansky 82. l.)
- [10] Eleazar Mauvillon a „Lettres françaises et germaniques”-ban gúnyosan megjegyzi, hogy eddig még egyetlen német költő sem akadt, aki a maga erejéből valamirevaló munkát tudott volna írni. Gottsched a „Nötiger Vorrat zur Geschichte der deutschen dramatischen Dichtkunst” előszavában megírja, hogy a német önérzetet bántó francia támadások ösztönözték őt e gyűjtemény kiadására. — Mauvillon műve 1740-ben jelent meg.
- [11] Bouhours, Dominique.....Entretiens című munkájában csúfolja ki a német kulturális elmaradottságot. — A velük való vita a németeknél ugyanazt a szerepet tölti be, mint Czvittingernél és Rotaridesnél a minket lenéző német vélekedésekkel való vitatkozás. — Az Entretiens d’Ariste et d’Eugène 1671-ben jelent meg.
- [12] Kritische Dichtkunst. 3. Aufl. 87. l.
- [13] Gesammelte Reden. 1749. 159. l.
- [14] Die vernünftigen Tadlerinnen. 1725/27. Új kiadások 1738-ban és 1748-ban.
- [15] Die vernünftigen Tadlerinnen. 2. kötet. 344. l. (Id. Schimansky, 196. l.)
- [16] II. Frigyes: De la littérature allemande. Berlin, 1781. — A könyv élenk vitát váltott ki. Legutóbb Leopold Magon írt róla a Filológiai Közlöny 1958-as évfolyamában. (Friedrichs II. „De la littérature allemande” und die Gegenschriften. 631—657. l.)
- [17] Lob und Gedächtnisrede auf.... Opitzen. 21. l. (Idézi Wolff I. 3—4. l.)
- [18] Der Deutschen Gesellschaft gesammelte Reden. 229. l. (Idézi Schimansky, 192. l.)
- [19] Anmerkungen zu Bielefelds.....16. l. (Idézi Schimansky, 120. l.)
- [20] Vorrede zu Fleschier. (Idézi Schimansky, 83. l.) E kijelentés egy fordítás előtt áll, nem elvi elutasítása az eredeti alkotás létjogosultságának.
- [21] Vorrede zu J. Fr. Schulz. (Idézi Schimansky, 83. l.)
- [22] Vorübungen der lateinischen und deutschen Dichtkunst. 55. l. (Id. Schimansky, 146—147. l.)
- [23] Beiträge zur kritischen Historie der deutschen Sprache. Poesie und Beredsamkeit. (1732/44.) 3. kötet, 435. l.
- [24] Grundlegung zu einer deutschen Sprachkunst. 1748.

- [25] Versuch einer kritischen Dichtkunst vor die Deutschen. 1730. (3. kiad. 302. 1.)
- [26] Az osztrák viszonyokra vonatkozólag H. M. Richter művét használtam: Geistesströmungen. I. Deutsches Geistesleben in Österreich, II. Aus dem Zeitalter der Aufklärung. Wien, 1875. — Természetesen sokat forgattam a Nagl—Zeidler—Castle nagy művét: Deutsch—österreichische Literaturgeschichte. 2. Band.
- [27] Christian Gottlieb Klemm szász származású író (1736—1810). Gottsched közvetlen tanítványa volt, Lipcsében tanult, Bécsben a Trattner-féle nyomda korrektora. Első folyóirata után még többeket is kiad (Der österreichische Patriot, 1764/65). Trattner az ő biztatására jelenteti meg csinos utánnymásban a korabeli jelesebb németországi költők műveit. Klemm később az irodalmi harcokban Sonnenfels ellen fordul.
- [28] Joseph von Sonnenfels (1733—1817) az osztrák felvilágosodás és jozefinizmus egyik legjellegzetesebb és legnagyobb hatású képviselője. 1763-ban a politikai tudományok professzora lesz. Nagy része van abban, hogy Ausztriában eltörölték a kínvallatást. Folyóiratain kívül legnagyobb műve a Grundsätze der Polizey — Handlungs- und Finanzwissenschaft. 1—3. 1765—76. Kármán is idézi A nemzet csinosodásában. — Irodalmi és kultúrpolitikai elveiben Gottsched tanítványa, de Lessing hatására továbbfejlődik. Nagy szerepe van abban, hogy a Hanswurst eltűnik Bécs színpadairól. A művészeti akadémia elnökeként hal meg. Életében és halála után szinte máig heves vita tombolt személye és működése körül. — W. Müller: J. v. Sonnenfels. Biogr. Studie aus dem Zeitalter der Aufklärung in Ö. Wien, 1882. — Kopetzky: Joseph u. Franz von Sonnenfels. Wien, 1882. — A Nagl—Zeidler—Castle számos helyén.
- [29] Mátrai László: A magyar filozófia haladó hagyományainak kérdései a felvilágosodás korában. Akadémiai Osztályközlemények. II. osztály. 1954. 288. 1.
- [29'a] Benda Kálmán: Bónis György Hajnóczy-könyvéről. Századok, 1956. 1—2. sz. 736—739. 1. Mátrai az egész magyar felvilágosodást megrója a felvilágosodott abszolutizmussal való szövetségért. Úgy gondolom, hogy Benda megítélése a reálisabb.
- [30] Bruckner János: Bessenyei és kora politikai filozófiája (1772—1780). IK 1954. 21—42. 1. — Bruckner rendkívül pontosan és meggyőzően bizonyít.
- [31] Ankündigung einer Deutschen Gesellschaft in Wien. In der ersten feyerlichen Versammlung den 2. Jäner, 1761. abgelesen von J. edeln von Sonnenfels, einem Mitgliede der gelehrten Gesellschaft zu Rovoredó. Wien, 1761. 24 lap.
- [32] Sajnos, egyelőre csak Richter idézett mű 141—154. 1. után.
- [33] További kutatások lennének szükségesek Bécsben.
- [34] Der Amerikaner. 1774.
- [35] Császár Elemér csodálkozik, hogy Bessenyei nem merített biztatást „lelkese­dést és ösztönzést abból a nagy küzdelemből, mely Bécsben a francia előadások ellen megindulva, a német színi előadásokat megteremtette és a bécsi kultúra elnémetesedésében olyan nagy szerepet játszott.” (Bessenyei akadémiai törekvései. Bp. 1910. 13. 1.) Sokkal egyszerűbb és természetesebb feltételezni, hogy igenis, ez a bécsi irodalmi harc nem múlt el hatás nélkül írónk életében és művében, különösen mivel ennek látható nyomai vannak.
- [36] Kazinczy Ferenc: Báróczi Sándor élete. 1814.
- [37] Bessenyei György. Budapesti Szemle, 1887. — A magyar szépprózai elbeszélés. II. (1774—1788.) Bp. 1887. A 12. lapon konkrétan ír az 1761-es társaságról és Klemm hetilapjáról. Érezhetően a Richter könyvéből merítvén értesüléseit, azzal fejezi be rövid utalását: „Íme egészen rokon eszmék, sőt rokon példák . . .”
- [38] Bessenyei és Destouches. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1884. 558—576. 1. Petz elsősorban is Sonnenfels Briefe über die wienerische Schaubühne című folyóiratából idéz.
- [39] Agis a világirodalomban. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1890. Bessenyei és Sonnenfels eszmei kapcsolatára mutat rá: B-t S. példája, nemzeti irányzata buzdíthatta például nemzeti tárgy választására első tragédiáiban. Szerinte tőle vette a nemzeti irodalom megteremtésének gondolatát is.
- [40] Gottsched hazánkban. Bp. 1909. Mintaszerű filológiai pontossággal és mérték­tartással elsősorban G.-nek a magyar drámai irodalomra és a nyelvtan irodalomra tett hatását kutatja. G. bécsi híveinek működését vázolja és feltehető hatásukat Bessenyeire. Sonnenfels beszédére és Klemm cikkére nem utal.

- [41] Zsoldos Jenő: A felvilágosodás német—zsidó írói és a magyar irodalom. Bp. 1934. Sonnenfels szerepét és hatását Bessenyeire Lázár és Petz adatai alapján erősen eltúlozza. Értékes adatai vannak Sonnenfels magyarországi utóéletére vonatkozólag.
- [42] Bessenyei György élete. Bp. 1951.
- [43] Bessenyei. Bp. 1953. 12. l. A Bessenyei Bécsben című fejezet elején ír arról a folyamatról, „mely a francia felvilágosodás eszméit a polgárság nacionalista kulturális törekvéseivel kapcsolja össze.” Rámutat arra, hogy a magyar testöröknek az a tény adott erőt, lendületet munkájukhoz, hogy „akkor találkoztak össze a német felvilágosodással, amikor ez már nem kozmopolita jellegű, hanem nemzeti. Ebből a magyar köznemesség példát, ösztönzést vehetett a maga küzdelmei számára.” — Újabb adatokkal Szauder nem támasztja alá érvelését.
- [44] A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1954. 115. és 123. l.
- [45] Némedi Lajos: Bessenyei elődei és kortársai. Egri Főiskola Évkönyve, 1957.
- [46] Az igaz idvösség uttyara ... 1730.
- [47] Arithmetica vagy számvetésnek mestersége. Debrecen, 1743.
- [48] Álom a tudományoknak jobb rendben való intézéséről. 1760.
- [49] Révai Miklós elegyes versei és néhány apróbb kötetlen írásai ... Pozsonban, 1787.
- [50] Máriafi István: Kis magyar frázeológia ... 1788. Előljáró Beszéd a magyar és német nyelvről s azokról, kik ezen két nyelvet illendőképpen meg nem betsülik.
- [51] Minden Gyűjtemény. 1789. II. negyed. 62—64. l.
- [52] A francia nyelvért folyó harcnak főszereplői Jean Bodin, Louis le Roy, maga Calvin, Geoffroy Tory (1529), Peletier du Mans (1545), Du Bellay: Deffence et Illustration de la langue Françoise (1548). Henri Estienne (1565). — Vö. Ferd. Brunot: Histoire de la langue française. II.
- [53] A németeket ugyancsak foglalkoztatta nemzeti nyelvük ügye és számszerint sehol annyi nyilatkozatot, vitairatot nem lehet találni e tárgyban, mint éppen náluk. Nem fogadhatjuk el tehát Zolnai Bélának azt a megállapítását, hogy „Németországban mégsem emelkedett a nyelvért folyó harc olyan jelentőségre, mint az olaszoknál és a franciáknál. A német nép karakterében van valami németfölttiség, egyetemes befogadására való hajlam, és a nyelv olyan mérvű kultuszát nem ismerik, mint a retorikus kultúrájú, szóbálványozó latinok.” Nyelvek harca. MNy, 1926. Nyelv és stílus tanulmánykötet 121. l. Bp. 1957. — Zolnai itt német szellemtörténészekre támaszkodik (Vosslerre például), de idealista érvelését ez sem viszi közelebb a történeti valósághoz.
- [54] Császár Elemér: Bessenyei akadémiai törekvései. Bp. 1911.
- [55] Némedi Lajos: Bessenyei György és a Ratio Educationis. Egri Főiskola Évkönyve, 1959.
- [56] Sonnenfels 1783-ban összegyűjtött művei kötetében újra kinyomtatta folyóiratainak egész anyagát. Így ezek a 80-as évek végén is könnyen hozzáférhetők voltak Bécsben.

NÉMEDI LAJOS:

BESSENYEI GYÖRGY UND DIE DEUTSCHE AUFKLÄRUNG

Bessenyei György (1747—1811), der Begründer der modernen ungarischen Literatur, der führende Philosoph und Kulturpolitiker der ungarischen Aufklärung, lebte und wirkte 17 Jahre lang in Wien (1765—1782). Seine Vorbilder in der Philosophie und in der Literatur waren die grossen Engländer und Franzosen. Von den deutschen Dichtern und Denkern erwähnt er nur Wieland, Cronegk, Gellert, Wolff und Pufendorf. Es wäre aber falsch, daraus etwa die Folgerung zu ziehen, die deutsche Aufklärung wäre ohne Einfluss auf den ungarischen Dichter geblieben. Besonders auf kulturpolitischem Gebiet bekam Bessenyei viele Anregungen in Wien, vor allem von den Wiener Anhängern Gottscheds.

Der Aufsatz beschränkt sich wesentlich auf einige Grundprobleme: auf den Kampf für die Rechte der Muttersprache in Wissenschaft und Literatur, auf die deutschen und ungarischen Bemühungen um die Hebung der nationalen Kultur im Sinne der Aufklärung. In diesem engeren Problemenkreis werden die kulturpolitische Konzeption Gottscheds und vor allem einige Schriften der Wiener Josef von Sonnenfels und Chr. G. Klemm mit den Flugschriften von Bessenyei György verglichen. — Am Schluss wird auf die gemein-europäische Tradition hingewiesen: die Franzosen übernehmen die Argumente im Kampfe für die Rechte der Muttersprache von den Italienern (Dante!), die deutschen von den Franzosen und die Ungarn meist von den Deutschen. Jedes Volk baut aber an dieser Argumentation weiter, auf Grund der gesellschaftlichen und geschichtlichen Verhältnisse, unter welchen der jeweilige nationale Kampf geführt wird.

Das historische Schicksal und die sozialen und kulturellen Verhältnisse waren in Deutschland und in Ungarn in den Jahrhunderten zwischen 1500 und 1800 wenn nicht gleich, so doch sehr ähnlich. Dies erklärt, dass die ungarischen Aufklärer (also nicht nur Bessenyei György) sich im Weiterbau an der europäischen Kulturtradition enger an die Deutschen anschlossen. Wien spielte hier lange Zeit eine Vermittlerrolle. (Der Aufsatz berührt auch das Problem des Josephinismus im weiteren Sinne des Wortes.) — Némedi weist nach, dass die kulturpolitische Konzeption Bessenyeis trotz Annäherung an die europäische Tradition und trotz den deutschen Anregungen ihren ungarischen Charakter vollkommen bewahrt.